

**O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TIBBIY TERMINLAR
TADQIQINING ASOSIY YO‘NALISHLARI**

Rahimova Nigora Polvonnazirovna

O‘ZMU Xorijiy filologiya fakulteti katta o‘qituvchisi (PhD)

Dorivor o‘simliklar insoniyatga juda qadim zamonlardayok ma’lum bulgan. O‘simliklardan nafakat oziq-ovqat, balkim biologik faol moddalar manbai sifatida keng foydalanganlar. O‘rta asrlardan bizga shifobaxsh o‘simliklarni ta’rifi va ularni inson salomatligini yaxshilashda qo‘llanilishiga doir ko‘pgina ilmiy asarlar yetib kelgan. Dunyo tibbiyot fani rivojiga ulkan xissa qo‘shga yurtdoshimiz Abu Ali ibn Sino (980-1037) tibbiyot masalalariga 20 dan ortiq ilmiy asarlar bagishlagan. Olim 20 yillar davomidagi utkazgan tibbiyot amaliyotida tuplagan gajribalari asosida 5 jildlik “Al-qonun” (“Tib konunlari”) asarini yaratgan, bu asar asrlar mobaynida nafakat arablar, balki Yevropa shifokorlarini xam dastur amal bulib xizmat kilgan. Kitobda 500 dan oshik dorivor o‘simliklar xamda ulardan tayyorlangan 40 dan oshik dorivor vositalar xakida ma’lumotlar keltirilgan.

Osiyoning sharqiy-janubida joylashgan davlatlarda qadim zamonlardan bemorlar, asosan, dorivor o‘simliklar bilan davolab kelinadi. Xindiston, Tibet, Xitoy va Arab tibbiyotida ishlatiladigan dorivor o‘simliklar diqqatga sazovor. “Yajur-Veda” (Xayot xaqidagi fan) dorivor o‘simliklar xaqida yozilgan ko‘xna xind kitobidir. Bu kitob qayta-qayta ishlanib, bir necha bor chop etilgan. Shifokor Sushruta qayta yozgan bu kitobda 700 xil dorivor o‘simlik bayon etilgan.

Inson qadim zamonlardan kasalliklarni davolashda turli xil ko‘kat, meva, sabzavot o‘simliklardan foydalangan. O‘simliklar tarkibida odam organizm uchun foydali bo‘lgan A, B,C,E vitaminlar, oqsil, yoqimli xid beradigan efir

moylari, ko‘p miqdorda oson xazm bo‘ladigan fosfor tuzlari, temir, kalsiy va boshqa moddalar bor.

So‘nggi yillardagi tadqiqotlardan M.S.Usmonovanning Alisher Navoiy asarlaridagi fitonimlarning leksik-semantik va stilistik tadqiqi ishida Alisher Navoiy asarlarida qo‘llanilgan fitonimlar va ularga aloqador so‘zlarning gul, sabzavot, poliz, rezavor, donli ekin, mevali va manzarali daraxtlarni ifodalashiga ko‘ra leksik-semantik, sodda, yasama va qo‘shma fitonimlarning derivasion xususiyatlari, o‘simlik olamiga mansub umumturkiy va o‘zbekcha, arabcha, forsha hamda aralash tarkibli so‘zlarning geneologik jihatlari ochib berilgan.¹

O.D.Bobkalonov o‘zining tadqiqot ishlarida Umumiy tilshunoslikda botanika terminologik tizimidagi atamalarning semantik va terminologik ko‘lami bugungi kungacha munozarali bo‘lib qolmoqda. Ko‘p jihatdan bu holatni til tadqiqot maktablarining turli yo‘nalishlarda olib borilayotgan izlanishlari bilan asoslash mumkin aytib o‘tganla.

Bunda o‘simlik nomlarini tadqiqot ob‘yekti sifatida fitonim, fitonimiya, fitonimika, fitonimik leksika, fitonimik lug‘at, fitoleksika, fitonimik birlik, fitotermin, floronim, fitomorfizm, farmakofitonim, fitofrazeologizm, fitofrazema, fitoobraz, fitosomatizm, etnofitonim, tofofitonim, antropofitonim, lingvobotanik va onomastik konversiya kabi til terminlarning mavjudligi va ularning semantik maydonini belgilashda qarama-qarshi qarashlar ham mavjudligini ta’kidlash joiz.

Shuningdek, o‘zbek tilidagi o‘simliklarning atoqli nomlari fitonimlar N.Pazlitdinova tomonidan maxsus to‘plangan va ilmiy tadqiqi amalga oshirilgan.

Shark tabobatining yetuk namoyondalari, uz davrining mashxur shifokorlari buxorolik Abu Ali Ibn Sino, xorazmlik Abu Abdallax Muxammad

¹ Усмонова М.С. Алишер Навоий асарларидаги фитонимларнинг лексик-семантик ва стилистик тадқиқи. –Т., 2022.

ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Bakr Muxammad ibn Zakariya Ar-Roziy, Abu Rayxon Muxammad ibn Axmad al-Beruniy, Arabmuxammadxon ugli Abdulgozixon, Ismoil al-Jurjoniylar va boshkalarni butun dunyo taniydi. Ular uzlarining tabobat faoliyatlarida dorivor o'simliklardan turli kasalliklarni davolashda muvaffaqiyatli foydalanganlar va bu xaqida yozma ma'lumotlar ko'rinishida boy meros qoldirganlar. Uzoq vaqtlar davomida butun dunyo xalqlarining asosiy dorivor vositalari shifobaxsh o'simliklar xom-ashyosi asosida tayyorlanib kelingan. Shifobaxsh o'simliklar zaxarli emas, yoki kam zaxarli, eng asosiysi asorat qoldirmaydi, ular tarkibida biologik faol moddalar ko'p va inson organizmiga uzoq vakt davolovchi ta'sirini utkazib turadi.

XX asrda sintetik kimyo jadal rivojlandi, sintez yuli bilan juda ko'plab yangi, tez xamda kuchli ta'sir etuvchi dorivor moddalar yaratildi, lekin ularni muntazam ravishda iste'mol kilish inson organizmi strukturasi va xayotiy funksiyalarini buzilishiga olib kelishi ma'lum buldi. Sintez yuli bilan yaratilgan dorilarni 25% dorivor o'simliklar moddalari bilan boglikdir².

Abu Ali ibn Sino xoh «Tib qonunlari», xox tibbiyotga oid boshqa asarlarida bo'lsin, tibbiyotning asosi bo'lgan odam anatomiyasini sinchiklab o'rgangan va unga mufassal to'xtalgan. Chunonchi, «Tib qonunlari»ning uchinchi qismida odam tanasi kasallanishi va ularni davolash yo'llari bayon qilinar ekan, Rayxon (bazilik) «Tib qonunlar»da Rayxonni yanchib yoki yog'ini olib, malxam qilib bavosilga surtirs a foyda qiladi. Rayxondan qilingan surtma ko'z og'rig'iga foyda qilishi, yurakni kuchli qilishida samarali vositaligi haqida ma'lumot berilgan. Shu jumladan, Afsantin- Erman Kakligo'ti (sa'tar) yaprog'iga o'xshagan bir o't bo'lib, unda achchiqlik, tanglayga natrun bilan qo'shib surtilsa ichki bo'g'maga foyda qiladi. Ijjos- Olxo'ri Yelim suyultiruvchi, parchalovchi va yelimlovchidir. Dimishqiy xilida ichni to'xtatish va burushtirish xususiyati bor.

² Бердиев Э.Т., Ахмедов Э.Т. Табиий доривор ўсимликлар. – Т, 2018. –186 б.

Uzum (Vinograd kulturnыy) - *Vitis vinifera* L. Uzum mevasi - uzum tarkibida 20% gacha kand, 2,5% organik (olma, vino, oksalat va salisilat) kislotalar, vitamin V va S, flavonoidlar (kversetin va boshkalar), enin birikmasi, buyok, 3,4% oshlovchi (meva pustida) moddalar, urugida - 20% gacha yog, 8% gacha oshlovchi moddalar vanilin, bargida esa 2% kandlar, kversetin, inozit, xolin, betulin, organik (vino, olma, protokatex va boshka) kislotalar, karotin, S, V va K vitaminlari, nikotin va foli kislotalari, katexinlar, oshlovchi va boshka biologik faol moddalar bor. Uzunni Abu, Ali ibn Sino buyrak, kovuk, ichak kasalliklarida ogrik koldiruvchi, barg va jingalagini bosh, koʻz (koʻz shishganda), quloq va meʼda kasalliklarini davolash uchun qoʻllagan.

Evkalipt (Evkalipt) - *Eucalyptus* L. Evkalipt turlari Mirtadoshlar - Myrtaceae oilasiga mansub bulib, balandligi 15-70 (baʼzan 150) m gacha yetadigan doim yashil yirik daraxtlar xisoblanadi. Kulrang evkalipt - (Evkalipt pepelnыy) - *Eucalyptus cinerea* Labil;³

Efir moyini sineolga boy evkaliptning boshqa turlaridan xam olsa boʻladi. Tibbiyotda barglari va ulardan olingan efir moyi, xivchinli evkaliptning bargi va yosh novdalari ishlatiladi. Barglari yil buyi terib olinadi va soya yerda kuritiladi. Efir moyi olish uchun yigilgan barglari va yosh novdalari kuritilmasdan farmasevtika zavodlariga yuboriladi. Evkalipt bargi tarkibida 1,5-3% efir moyi, 10% gacha oshlovchi va boshka moddalar bor. Efir moyi 60-80% sineol, pinen, eydesmol, mirtenol kabi terpenoidlardan tashkil topgan. Efir moyi xonalarga dezinfeksiya maksadlarida (ayniqsa kasalxonalarda) purkash uchun ishlatiladi va grippda kullaniladigan ingafen xamda nafas yullari va boshka kasalliklarda kullaniladigan baʼzi kompleks preparatlar - «**Pektussin**», «**Kamfomen**», «**Sunoref**», «**Evkatol**», «**Efkamon**» yeurtmasi va boshkalar dorivor vositalar tarkibiga kiradi.

³ Бердиев Э.Т., Ахмедов Э.Т. Табиий доривор ўсимликлар. – Т, 2018. –186 б.

Efir moyidan ajratib olingan mentol quloq, burun, nafas yo'llari kasalliklarida hamda tish og'rig'ini qoldirish uchun ishlatiladi. Mentoldan bosh og'rig'ini qoldiradigan migren qalami tayyorlanadi. Mentol preparatlari – validol, ko'krak qisish (stenokardiya) kasalligida ishlatiladi.

Eron zirasi (*Bunium persidskiy*) - *Bunium persicum* (Boiss) K.Pol. Zira selderdoshlar (soyabonguldoshlar) *Apiaceae* (*Umbelliferae*) oilasiga mansub bo'lib, buyi 40-60 sm buladigan ko'p yillik o't o'simlik. Zira mevasi milliy taomlarga ziravor sifatida kullaniladi.⁴ Mevasi tarkibida 3% gacha efir moyi, 13,6% yog, oqsil va boshqa moddalar bor. Efir moyi karen, simol, terpinolen, karvon, linalool, karvakrol va boshqa tyorpenoidlardan tarkib topgan.

Xalq tabobatida zira qadimdan ishtaxa ochuvchi, sogliqni yaxshilovchi, yaralarni davolovchi vosita sifatida xamda gastrit kasalliklarida ishlatib kelinadi. Ibn Sino xam uz vaktida zirani shu maqsadlar uchun qo'llagan. Mevasining kukuni qorin ogrigini qoldirish, taloq (qora jigar) shishini yuqotish, mevasining sirkadagi damlamasi esa burundan qon oqishini to'xtatish uchun ishlatiladi.

Bangidevona (Durman) - *Datura* L Bangidevona o'simligi Ituzumdoshlar - *Solanaceae* oilasiga mansub, bir yoki ko'p yillik o't o'simliklardir. O'simlik zaxarli bo'lib, Xamma qismida alkaloidlar (giossiamin, atropin, skopolamin) va boshqa moddalar, urugida yog' bor. Bargi nafas qisishi, og'ir yo'tal, bronxial astma va nafas olish yullarining boshqa kasalliklarida chekiladigan astmatol va astmatin sigaretlari tarkibiga kiradi.

Fitonimlar tilimizda turli shaklda, shu jumladan, tub so'z sodda yasama, qo'shma xamda boshqa tillardan o'zlashgan terminlar xolatida uchraydi va xilma-xil variantlarda qo'llaniladi. Bu esa ayrim tushunmovchiliklar keltirib chiqaradi, dorilar tarkibini yoritishda, o'simliklarni bir-biridan farqlashda

⁴ Бердиев Э.Т., Ахмедов Э.Т. Табиий доривор ўсимликлар. – Т, 2018. –186 б.

tushunarsiz lotin tilidan foydalanishga majbur bo‘linadi. Bu kabi xolatlarning oldini olish uchun tilshunoslar tomonidan tizimli ravishda fitonimlarni nomlari tadqiq etilib, lug‘atlar va elektron ilovalarini yaratish kere.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Усмонова М.С. Алишер Навоий асарларидаги фитонимларнинг лексик-семантик ва стилистик тадқиқи. –Т., 2022.
2. Бердиев Э.Т., Ахмедов Э.Т. Табиий доривор ўсимликлар. – Т, 2018.